

OPEN ACCESS

Przeszłość Demograficzna Polski – Poland's Demographic Past 45 (2023): 195–99

ISSN (print): 0079-7189

ISSN (online): 2719-4345

DOI: 10.18276/pdp.2023.45-08

Bartosz Ogórek

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3387-7936>

email: bogorek@ihpan.edu.pl

**Zalety wszechstronności. Recenzja książki Violetty Hionidou,
Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830–1967.
Medicine, Sexuality and Popular Culture, Cham: Palgrave Macmillan,
2020, ss. 361**

Fragmentaryczność i wątpliwa jakość źródeł statystycznych spowodowana zawirowaniami politycznymi i administracyjnymi, wojnami, okupacjami, częstą zmianą granic zewnętrznych i wewnętrznych czy masowymi przemieszczeniami ludności jest jednym z głównych problemów badaczy próbujących odtworzyć społeczno-gospodarczą przeszłość Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Problem ten pogłębia się jeszcze, gdy wziąć pod uwagę silne zróżnicowanie etniczne, religijne czy geograficzne tych regionów oraz specyficzny model uprawiania nauki stosunkowo rzadko pozwalający na krytyczną refleksję dokonaną poprzednich pokoleń badaczy, przy wciąż dość rozległych obszarach tematycznych niemal całkowicie pomijanych przez lokalnych historyków.

Z tego rodzaju wyzwaniemi musiała zmierzyć się autorka omawianej pracy – Violetta Hionidou – i pewnie trudno byłoby jej osiągnąć zamierzony efekt, gdyby nie wyjątkowo szerokie wykształcenie i różnorodne zainteresowania badawcze. Hionidou ukończyła studia w zakresie matematyki i badań operacyjnych w Atenach oraz demografii w London School of Economics, zaś doktorat w zakresie geografii obroniła na Uniwersytecie Liverpoolskim. Obecnie autorka pracuje na Newcastle University, ale w swej bogatej karierze związana była z licznymi ośrodkami w Grecji, Wielkiej Brytanii i USA (Ionian University, University of Crete,

University of Southampton, University of Liverpool, Princeton University). Tematy podejmowane przez autorkę znajdują się na styku demografii historycznej, historii medycyny i historii gospodarczej, jako że zajmowała się ona nie tylko greckim doświadczeniem przejścia demograficznego i związanymi z nim przemianami rodziny, ale także historią głodu i przymusowych migracji w okresie drugiej wojny światowej¹. Warto dodać, że za recenzowaną pozycję autorka otrzymała w roku 2022 nagrodę imienia Tamary Hareven przyznawaną przez European Society of Historical Demography za najlepszą monografię.

Autorka słusznie zauważa w pierwszych zdaniach rozprawy, że liczbę publikacji próbujących wyjaśnić różnorakie aspekty historycznego przejścia płodności można szacować w tysiącach, stąd wydawać by się mogło, że kolejne studium dotyczące dość peryferyjnego i niezbyt ludnego kraju czy też jego poszczególnych regionów nie może już przyczynić się w żaden sposób do lepszego zrozumienia tego procesu. Jednak za sprawą tytułowej wszechstronności i metodologicznego nowatorstwa autorka poszerza stan wiedzy o zachowaniach ludzkich prowadzących do zmniejszonej płodności o kilka istotnych elementów. Jest to możliwe również dzięki połączeniu różnorodnych źródeł, gdyż obok używanych dość standardowo materiałów statystycznych wytworzonych głównie w XIX i XX wieku przez państwo greckie i jego agendy, autorka sięga po publikacje medyczne, prasę, fachowe i popularne poradniki, a wreszcie po źródła wywołane. To właśnie nagrane przez autorkę 53 wywiady, przede wszystkim z kobietami z pierwszego pokolenia doświadczającego spadku płodności, ale i z lekarzami ginekologami, i ich wnikliwa, antropologiczna analiza, stanowią o sile recenzowanej monografii². Co ważne, duża część zarejestrowanych przez Hionidou rozmów odbyła się w roku 1994, z osobami

---

¹ Ważniejsze publikacje autorki: *Famine and Death in Occupied Greece, 1941–1944*, t. 42 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); „The Demography of a Greek Famine: Mykonos 1941–1942”, *Continuity and Change* (1995), <https://doi.org/10.1017/S0268416000002691>; „The Adoption of Fertility Control on Mykonos 1879–1959: Stopping, Spacing or Both?”, *Population Studies* (1998), <https://doi.org/10.1080/0032472031000150186>; „«They Used to Go and Come.» A Century of Circular Migration from a Greek Island, Mykonos 1850 to 1950”, *Annales de Demographie Historique* (2002), <https://eprints.ncl.ac.uk>; „Relief and Politics in Occupied Greece, 1941–1944”, *Journal of Contemporary History* (2013), <https://doi.org/10.1177/0022009413493947>.

² Tym samym recenzowana praca wpisuje się we wciąż nieliczną grupę publikacji wykorzystujących historię mówioną do analizy historycznego przejścia płodności: Zeynep Angin i Frederic C. Shorter, „Negotiating Reproduction and Gender during the Fertility Decline in Turkey”, *Social Science & Medicine* 47, nr 5 (1998): 555–64, [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(98\)00079-3](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(98)00079-3); Kari J. Pitkänen, „Contraception in Late Nineteenth and Early Twentieth-Century Finland”, *Journal of Interdisciplinary History* 34, nr 2 (2003): 187–207; Kate Fisher, *Birth Control, Sex, and Marriage in Britain 1918–1960* (Oxford: Oxford University Press, 2006); Kate Fisher i Simon Szreter, „They Prefer Withdrawal: The Choice of Birth Control in Britain, 1918–1950”, *Journal of Interdisciplinary History* 34, nr 2 (2003): 263–91; Yuliya Hilevych, „Abortion and Gender Relationships in Ukraine, 1955–1970”, *The History of the Family* 20, nr 1 (2015): 86–105, <https://doi.org/10.1080/1081602X.2014.996913>; Yuliya Hilevych, „Later, if Ever: Family Influences on the Transition from First to Second Birth in Soviet Ukraine”, *Continuity and Change* 31, nr 2 (2016): 275–300.

liczącymi od 70 do 101 lat, co sprawia, że możemy wraz z autorką prześledzić unikatowe pierwszoosobowe doświadczenia jednostek dotyczące formowania się związków małżeńskich, relacji w nich panujących czy ich stosunku do liczby potomstwa. Takie połączenie źródeł pozwala autorce odpowiedzieć na pytania o to, co i skąd badane społeczności mogły wiedzieć o regulacji urodzeń, jak informacje te i związane z nimi idee przenikały do ich codzienności, a także w jaki sposób były realizowane w praktyce. Szczególnie interesującym zabiegiem jest tu zderzenie historii nauki (głównie medycyny) z konstruowaną wiedzą popularną (gazety, poradniki) oraz doświadczeniami indywidualnymi. Sprawia to, że książka jest bliska podejściu mikrohistorycznemu, gdyż szeroka wiedza pozaźródłowa autorki pozwala jej na pogłębioną i nieoczywistą rekonstrukcję świata badanych jednostek i par.

Zarysowany powyżej problem badawczy oraz dane i metody użyte do odpowiedzi na nurtujące autorkę pytania skutkują szeregiem ustaleń ważnych z punktu widzenia wiedzy o uniwersalnych mechanizmach spadku płodności, ale także o lokalnych uwarunkowaniach tego procesu. Bodaj najistotniejszym ustaleniem Hionidou jest odkrycie i dowartościowanie sprawczości kobiet (*female agency*) w greckim przejściu płodności. O ile badacze z Europy Zachodniej wielokrotnie podkreślali swego rodzaju wycofywanie się żon i zostawianie pola mężczyznom w kwestii planowania rodziny, lub rzekomą niemożność dialogu z uwagi na nieokiełznany popęd seksualny mężów³, o tyle autorka przekonuje, że w przypadku Grecji relacje płci w małżeństwie przedstawiała się nieco inaczej. Kobiety badane przez Hionidou dysponowały szerokim wachlarzem możliwości wpływania na płodność małżeńską, zarówno za wiedzą i we współpracy z mężem, jak i pomimo jego sprzeciwu.

Powszechna wśród Greczynek miała być wiedza na temat środków menstruopędnych (*emmenagogues*) oraz poronnych (*abortifacients*), przy czym w odróżnieniu od badaczy Europy Zachodniej autorka dowodzi, że mimo pojawiania się czasem w obu kategoriach tych samych specyfików, badana przez nią ludność wyraźnie rozgraniczała cele ich używania. Podobnie „kuriozalne” z perspektywy badań prowadzonych w Europie Zachodniej może się wydawać kwestionowanie przez autorkę typowo męskiego charakteru jednej z podstawowych metod antykoncepcyjnych w historycznym przejściu płodności, tj. stosunku przerywanego. Niektóre z informatek Hionidou wyraźnie wskazywały na przejmowanie przez kobiety inicjatywy w tym zakresie. Zdaniem autorki maskulinizacja tej metody zapobiegania ciąży wynikała nie tyle z fizjologii, co z szybszego upowszechniania się wiedzy na jej temat wśród mężczyzn przez ich szerszy dostęp do sieci społecznych. W populacjach badanych przez autorkę dużą rolę odgrywała

---

³ Fisher, *Birth Control*.

również aborcja, przy czym niektóre informatorki wskazywały nawet na jasne rozgraniczenie między wykonywaną przez osoby trzecie aborcją a prokurowaniem poronienia domowymi metodami. W obu przypadkach żony nie zawsze uważały za konieczne poinformowanie męża lub innych członków rodziny o wysiłkach zmierzających do zakończenia ciąży. Ciekawy jest również wątek praktyk abstynencji seksualnej. O ile wśród rozmówczyń Hionidou żadna nie odniosła się wprost do metody Ogino-Knausa, to jednak okresowa wstrzemięźliwość pojawia się w relacjach dość często. Z jednej strony wiąże się ona z tradycjami postnymi, z drugiej z czasowym unikaniem stosunków seksualnych celem uniknięcia zbyt licznego potomstwa. Wprawdzie autorka przyjmuje narzucony przez demografów i lekarzy podział na „tradycyjną” i „nowoczesną” antykoncepcję, jednak z dużym wyczuciem historycznym, którego nieraz brak opracowaniom z zakresu historii medycyny, bierze pod uwagę czynniki takie, jak dostęp do bieżącej wody czy możliwość odrobiny prywatności w populacjach wiejskich pierwszej połowy XX wieku, które to kwestie stanowiły silną barierę przeciw upowszechnianiu się antykoncepcji mechanicznej.

Istotną zaletą monografii jest również powrót do danych i ustaleń prac uznanych za kanoniczne w greckiej demografii oraz ich rewizja w świetle nowszych paradygmatów badawczych. Autorka docenia wprawdzie prace European Princeton Fertility Project czy Vasiliosa Valaorasa⁴, jest jednak w stanie twórczo wykorzystać ich wyniki w kontekście własnych badań, uwzględniając również nowsze studia, na przykład rekonstrukcje rodzin przeprowadzone w latach dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych. Dzięki tej reinterpretacji autorka przesuwą datę początkową spadku płodności w Grecji ze schyłku XIX wieku na lata trzydzieste wieku XX, dając jednocześnie przekonujące argumenty, że obniżenie się dzietności w latach 1890–1930 było wyłącznie okresową reakcją na liczne kryzysy, a nie trwałą adaptacją nowych postaw prokreacyjnych.

Podsumowując, książka Violetty Hionidou pokazuje, jak ważne jest podejmowanie wciąż na nowo wieloaspektowych studiów nad spadkiem płodności, szczególnie zaś w odniesieniu do populacji analizowanych do tej pory wrywkowo lub głównie agregatywnie. Pozornie peryferyjne z punktu widzenia Europy Zachodniej, choć obecnie nie tak atrakcyjne badawczo, jak państwa rozwijające się i populacje (post)kolonialne, kraje Europy Południowej i Środkowowschodniej pozwalają

---

⁴ Susan Cotts Watkins i Ansley J. Coale, *The Decline of Fertility in Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986); Vasilios G. Valaoras, Antonia Polychronopoulou i Dimitri Trichopoulos, „Control of Family Size in Greece (The Results of a Field Survey)”, *Population Studies* 18, nr 3 (1965): 265–78, <https://doi.org/10.1080/00324728.1965.10405453>; Vasilios G. Valaoras, „A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece”, *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 38, nr 2 (1960): 115–39.

poszerzyć naszą wiedzę o przebiegu transformacji demograficznej. Pozostaje jedynie żałować, że w Polsce nie udało się w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku przeprowadzić podobnych wywiadów dotyczących zmian światopoglądowych i adaptacji praktyk antykoncepcyjnych.

Źródło finansowania

Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego *Przejście płodności w Polsce międzywojennej* o nr 2019/35/D/HS3/00721 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Cytowanie (bibliografia)

PL Ogórek, Bartosz. „Zalety wszechstronności”. Recenzja książki *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830–1967: Medicine, Sexuality and Popular Culture*, autorka Violetta Hionidou. *Przeszłość Demograficzna Polski – Poland’s Demographic Past* 45 (2023): 195-99. <https://doi.org/10.18276/pdp.2023.45-08>.

EN Ogórek, Bartosz. “Zalety wszechstronności.” Review of *Abortion and Contraception in Modern Greece, 1830–1967: Medicine, Sexuality and Popular Culture*, by Violetta Hionidou. *Przeszłość Demograficzna Polski – Poland’s Demographic Past* 45 (2023): 195-99. <https://doi.org/10.18276/pdp.2023.45-08>.